

DEN SVENSKA FRIHETSTIDEN och framför allt dess avslutande decennium kom att se en politisk radikalism som markant skilde den från tiden före och direkt efter. Robert Roswell Palmer har i sin klassiska studie av det sena 1700-talets revolutionära era pekat ut 1760-talet som genombrottsdecenniet för de radikala upplysningsidéernas politiska tillämpning. De protodemokratiska tankar som fick sitt genombrott under detta skede hade då utvecklats i åtminstone ett par generationer och på många håll var det dags att omsätta dem i praktisk handling. Palmer och flera senare internationella studier har visat att utbredningen av det radikala tankegodset ingalunda begränsades till ett fåtal länder. Idéerna fick genomslag i de mest skiftande statssystem, med de strikta enväldena och de republikanska folkväldena som motpoler och alla upptänkliga former däremellan.¹

Denna artikel kommer att behandla den politiska radikalisering som ägde rum i Sverige mot slutet av frihetstiden och som är särskilt tydlig under 1760-talet. Det är en tentativ skiss där jag skall försöka ange några förklaringar och faktorer som var avgörande för denna utveckling.²

Tre övergripande frågor kommer att beröras, även om inte alla kan beredas samma utrymme. För det första kommer de inhemska förutsättningarna för den politiska radikaliseringen att behandlas. I detta avsnitt ges först en genomgång av frihetstidens kronologi, där några betydelsefulla institutionella förändringar lyfts fram, därpå följer en kort diskussion av ett par viktiga idémässiga nymodigheter. För det andra görs en ansats att lyfta fram de centrala komponenterna i det radikala tänkandet. Avsikten är att försöka definiera vad som var nytt

56 och radikalt i tidens politik. För det tredje diskuteras om frihetstidens radikalism var unik för Sverige eller om man skall studera den mot en allmän europeisk utveckling. Avslutningsvis berörs i korthet frågan om radikalismen medförde några konkreta förändringar eller vad den hade haft för utsikter att alstra resultat.

Som redan framgått är en av mina utgångspunkter att det verkligen existerade en politisk radikalism under frihetstiden. Det betyder emellertid inte att alla var radikaler. Om det av det följande till äventyrs skulle förefalla som att opponenter saknades vill jag först som sist påpeka att detta absolut inte är min åsikt.

FÖRUTSÄTTNINGAR

Frihetstiden var ingen homogen epok. Även om de grundläggande konstitutionella dokumenten var oförändrade från 1720-talets början till Gustaf III:s statskupp 1772 kom uttolkningen och tillämpningen av dem att förändras. Regeringsformerna mellan 1634 och 1720 försökte alla att tillgodose konungens höghet, rådets myndighet och ständernas rätt och frihet.³ Hur den exakta balansen mellan dem skulle utformas kunde dock inte fastslås i lagtexterna, utan ändrades genom praxisförskjutningar. Under frihetstiden kom dessa förändringar att skapa institutionella förutsättningar för den radikalisering som ägde rum mot periodens slut. I politisk mentalitet fanns ett slags kontinuitet mellan karolinsk tid och tidig frihetstid å ena sidan och mellan sen frihetstid och gustaviansk tid å den andra. Däremot var det ganska liten samstämmighet mellan den karolinska och den gustavianska tiden. Detta senare faktum var något som Gustaf III återkommande var tvungen att framhålla. Enligt konungens egen tolkning innebar statsvälvningen en justering av frihetstidens sociala instabilitet men med bibehållande av dess politiska öppenhet. I övrigt återställde han endast den balans och harmoni som präglat Vasatidens styrelseskick och särskilt regeringsformen 1634. Allt var alltså i gammal god svensk tradition, men utan några som helst likheter med det förhatliga enväldet.⁴

58 Vid Karl XII:s död 1718 fanns en rad tänkbara alternativ angående såväl tronföljd och konstitution som vilka politiska maktgrupperingar som skulle gripa initiativet. Detta kom till uttryck under de följande årens arbete med grundlagarna, som pågick parallellt med att djupgående sociala spänningar blev märkbara under den första privilegiestriden. Det viktigaste för de så kallade grundlagsfäderna av 1719 var uppgörelsen med enväldet och återinförandet av ett konungastyre med råds råde. En rad omständigheter samverkade till uppfyllandet av denna målsättning – främst den oklara arvsföljden och senare villkoren förknippade med Fredriks upphøjelse till konung. Den totala inskränkning av konungens makt som genomfördes var ändå inte oomtvistad. Inte heller de olika statsorganens roller var slutgiltigt fastlagda med 1720 års regeringsform och inledningsvis kämpade konungen och kanslipresidenten Arvid Horn om kontrollen över Kanslikollegium snarare än över rådet.⁵

Rådet hade under Ulrika Eleonoras enda regeringsår svårigheter att göra sin myndighet gällande i enlighet med den nya regeringsformen. De auktoritära tendenser hon visat måste ytterligare kringskäras inför tronskiftet. Trots 1720 års konstitutionella bearbetning hade ändå en monark som mött mindre personligt motstånd än Fredrik I sannolikt genom praxisutveckling kunnat tillskansa sig ett större inflytande innan systemet stabiliserats. Vid riksdagen 1723 hade Fredrik fortfarande stöd för ett stärkande av den kungliga makten, inte minst i bondeståndet. Dessa ansatser tillbakavisades dock eftertryckligt och trots att konungen genom jämviktsläget i alliansfrågan lyckades skaffa ett visst inflytande i rådet vågade han inte upprepa försöket. När det holsteinska tronföljdsalternativet eliminerades vid riksdagen 1726–27 försvann det mest omedelbara hotet mot Fredrik och han tycks därefter ha uppgivit alla ambitioner att ändra sin ställning eller att föra en aktiv politik. Därmed hade i praktiken relationen mellan konung och råd fastslagits för framtiden.

Den nya konstitutionen hade realiserats med adelsbyråkratin och krigsbefälen som främsta stöd.⁶ Trots detta kom det nya rådet att domineras av gamla aristokratiska familjer, vilket gav en kontinuitet

med föregående perioders makteliter och förstärkte de konserverande dragen i den nya statsformen. Detta fick exempelvis betydelse för de förnyade adelsprivilegierna och kampen mellan å ena sidan traditionstyngd bördsaristokrati och å andra sidan den så kallade riddarhusdemokratin, främst bestående av obetitlad tjänstadel. Under det decennium som följde kom kampen om rådsmakten att föras inte bara mellan olika statsorgan, utan i hög grad också mellan adelns »gamla» och »nya» män. Frågan satte också sin prägel på det ännu olösta förhållandet mellan råd och riksdag.

På grund av konungamakts oklara ställning saknade regeringsformen en klar distinktion mellan lagstiftande och verkställande makt. Utan sådan gränsskillnad fanns heller ingen grund för ett parlamentariskt styre. Rådets definierade roll var att bispringa konungen i regerandet, och såsom ständernas fullmäktige skulle det kontrollera konungamakten och efterlevnaden av grundlagarna. Rådet var straffrättsligt ansvarigt för sitt handlande, men möjlighet att avsätta det på politiska grunder saknades. Här fanns en motsättning mellan regeringsformens skrivelse och tidens krav.⁷

Denna uppenbara brist i regeringsformen hade inte kunnat förutses av grundlagsfäderna, vars snabbt föråldrade samhällssyn var grundad i en negativ rättsuppfattning. Deras utgångspunkt hade varit att samhällets frihet och stabilitet i första hand byggde på korporativ immunitet, främst manifesterad i ståndsprivilegierna. Enligt detta synsätt byggde maktindelning inte på dynamisk balans mellan olika statsorgan, utan på skydd mot statligt intrång i korporationernas gamla friheter. Med den inställningen förutsattes den potentiella konfliktlinjen framför allt gå mellan konungamakt och ständer, och rådets – ständernas fullmäktiges – okränkbarhet var därför ett sätt att kontrollera monarken. Lika lite som ständerna kunde avskeda politiskt misshagliga riksråd kunde konungen det. Vad man inte hade förutsett var att de politiska rågångarna snart skulle gå *inom* lika mycket som *mellan* dessa grupper.

Att konungen hade gjorts maktlös på ett sätt som knappast anteciperats av grundlagsfäderna var samtidigt en nödvändig förutsättning

60 för att rådet skulle kunna göras ansvarigt inför ständerna. Konstruktionen med licentiering av riksråden kom i regelbundet bruk från och med riksdagen 1738–39. Önskade rådsherrar framtogs på så sätt sina fullmakter, men behöll den formella riksrådsvärdigheten. Därigenom kunde de juridiskt skiljas från ämbetsutövningen utan kränkande av den myndighet konstitutionen tillerkände dem. Efter detta kom rådet att utsättas för protokollgranskning vid varje riksdag och även om det inte genast stod klart för samtiden hade en form av parlamentarism därigenom införts.⁸

Tillträdet av den första hattregeringen innebar inte bara en generationsväxling inom rådet, utan också att riddarhusdemokratien kom att dominera adelsståndet. Dessa nya män stammade ur ämbetsmannadelen och hade nära band till merkantila grupper. Även om det fanns betitlad adel också inom denna krets företrädde den framför allt ett meritokratiskt synsätt inom snäva ståndsramar, och den gamla aristokratins hegemoniska ställning var med detta slutligen bruten.⁹

Att riksdagen nu hade möjlighet att styra rådets sammansättning betyder inte att kommittenterna (valmännen) indirekt kontrollerade den verkställande makten. Sammansättningen av det betydelsefulla sekreta utskottet, där bönderna saknade representation, gjorde att två stånds bifall räckte för majoritet i de viktigaste frågorna, och utskottsväsendet som sådant bidrog till att vidmakthålla korporationernas inflytande. Det senare var bland annat något som principalatslärans tillskyndare avsåg att bryta. Med hjälp av fullmakter skulle riksdagsmännen bindas till valmännens, eller principalernas, imperativa mandat. Eftersom endast väljarna – inteståndet eller korporationerna – kunde vara redofordrande skulle paradoxalt nog ledamöternas möjlighet till självständigt politiskt agerande därmed öka. Vid 1746–47 års riksdag avvisades principalatsläran med kraft av de styrande hattarna, men åtminstone inom bondeståndet kom ansvarigheten även fortsatt att vägledas av överensstämmande grundsatser. Riksdagsmännen ansågs ganska allmänt vara skyldiga att följa häradsböndernas direktiv.

På samma sätt som rådets övermakt över konungen inte blev ome-

delbart uppenbar för alla, dröjde det nära två decennier innan riksdagsmaktens företrädare över råds makten började få reellt genomslag i medvetandet. Principalatsstriden och partimotsättningarna hade gjort sitt till för att dölja den fulla potentialen av riksdagens herravälde. Först vid riksdagen 1755–56 började den utvecklade ständermakten att ta verklig form. Från och med denna riksdag började det politiska initiativet allt mer att överföras från sekreta utskottet till ståndsplena, och med antagandet av den så kallade riksakten fastslogs omsider att riksdagen ensam var att anse som lagstiftande organ.¹⁰

Detta betyder inte att det saknades röster som opponerade mot utvecklingen. Riksakten, som jämställde konungaförsäkringen med en grundlag, hade föranletts av det kungliga kuppförsöket år 1756, som haft stöd såväl bland delar av krigsmakten som i aristokratkretsar och bondeopposition. Vid samma riksdag konstaterade Clas Wilhelm Grönhagen i ett omtalat memorial på riddarhuset, att konungamakten inskränkts mer än regeringsformen stadgade. Samtidigt propagerade han för en genomförd maktdelning med verkliga kungliga befogenheter.¹¹ Den politiska oppositionen rörande statsskicket kretsade uteslutande kring konungamakten, men ännu så länge var uppslutningen kring konstitutionen grundmurad, inte bara inom de bägge riksdagspartierna, utan synbarligen även bland ståndens pluraliteter. Symptomatiskt för 1760-talets partiväxlingar är också att hovet fann stöd hos oppositionspartiet för stunden endast så länge som partiet var just i opposition.

Även om det fortsatt fanns motstridiga uppfattningar genomfördes under 1760-talet en viktig lagändring till folkstyrets fördel. Med den förordning om lagarnas verkställighet som utarbetades vid riksdagen 1765–66 infördes ett författningstillägg som krävde två riksdagsperioder för grundlagsändringar. I praktiken erkändes därmed valmanskårens rätt att överväga ständernas beslut, något som skulle underlättas av den samtidigt införda tryckfrihetsförordningen.¹² Den explosionsartade tillväxt av politiska pamfletter som följde upptogs av en allt mer radikaliserad diskussion där privilegiestrider och frågan om medborgerliga rättigheter dominerade agendan. På flera sätt var riks-

62 dagen, med koncentration till ståndsplena, på väg att fullfölja omvandlingen från ett implementeringsinstitut till ett verkligt forum för politiskt meningsutbyte.

Vad som ytterligare gör riksdagsarbetet under 1760-talet kvalitativt annorlunda från tidigare är dels att partiväsendet i allt större utsträckning började uppfattas som något både nödvändigt och positivt,¹³ dels att de ofrälse stånden långsamt insåg att de tillsammans hade möjlighet och kraft att gendriva adeln i viktiga politiska frågor. En förutsättning var den tyngdpunktsförskjutning från sekreta utskottet till ståndsplena som tidigare noterats, men även i sammansättningen av utskotten fick partiförhållandena ökande genomslag. Samtidigt blottade detta den allt tydligare anomalin i fyrståndsriksdagen: å ena sidan fanns (minst) två etablerade partier med ståndsöverskridande uppslutning, å andra sidan måste de arbeta i fyra organ samtidigt.

Med den snabba progressionen från 1765 och fram till Gustaf III:s statskupp hade fyrståndsriksdagen nått sin utvecklade fas – och kanske fulla potential. För grundlagsändringar krävdes alla fyra ståndens uppslutning, men de tre ofrälse stånden kunde åtminstone uppnå vinster av semi-konstitutionell art. Konungaförsäkran hade ju förklarats äga grundlags tyngd utan att formellt tillhöra rikets fundamental-lagar. Därmed kunde den också ändras utan full konsensus. Vid Gustaf III:s trontillträde hade därför konungaförsäkran fått formuleringar som upphävde adelns ensamrätt till högre ämbeten. I realiteten var detta antagen lag sedan rangordningen avskaffats 1766, men med denna manöver kunde beslutet inte upphävas av riksdagen, utan tidigast vid ett nytt tronskifte. Tjänstefrågan var intimt sammanbunden med privilegiefrågan, som också utvecklades till att bli nästa stora fråga till avgörande.

Jämte adeln var det bland de ofrälse stånden endast prästerna som hade allmänna privilegier. Bönderna saknade dem helt medan borgarståndets var lokala och knutna till enskilda städer. Vid riksdagen 1765–66 hade en bonderiksdagsman föreslagit utarbetandet av särskilda privilegier för standet och påföljande riksdag presenterades ett färdigt förslag till samfällda privilegier för borgarna. Efter vissa ju-

steringar kom de att presenteras som *odalståndens* privilegier, det vill säga gemensamma för de tre ofrälse stånden, men med anspråk på att omfatta samtliga medborgare. Längre än så nådde aldrig ärendet före Gustaf III:s statskupp, som varit befarad en tid. Bevisligen fanns flera adelsmän som var beredda att ge avkall på sina privilegier för att förhindra konungamakts utvidgningsförsök. Det finns emellertid knappast skäl att betvivla, att hotet mot adelns privilegier utgjorde den i särklass viktigaste förutsättningen för ståndsmajoritetens uppslutning kring konungen, och därmed för hela statsvälvningens framgång.¹⁴ Även konungen själv berömde sig av att ha räddat adeln från undergång.¹⁵

Det skall betonas att den utveckling som här skisserats huvudsakligen följer den faktiska utvecklingen. Vid varje avgörande brytpunkt fanns det emellertid oppositionella grupper och betydande stöd kunde mobiliseras för alternativa lösningar. Som nämnts fanns fortfarande vid 1750-talets mitt de som av antingen partistrategiska eller ideologiska skäl förespråkade en utvidgning av konungamakten. Gustaf III:s statskupp illustrerar väl denna poäng ytterligare, även om den hade några nödvändiga förutsättningar som skilde ställningstagandet denna gång från tidigare tillfällen.

Hittills har den politiska radikalismens institutionella förutsättningar behandlats, kortfattat bör också något sägas om de idémässiga förutsättningarna. Den entydigt viktigaste förändringen är här sekulariseringen av statsrätten.

Från slutet av 1600-talet och framåt hade naturrätten utvecklats till att bli kanon vid de svenska lärosätena. Naturrätten byggde på föreställningen att lagen kunde delas in i tre moment: Guds lag, naturens lag och den borgerliga lagen. Guds lag var skaparens ursprungliga avsikt med världen, och den var fördold för människan. I naturens lag hade han i gengäld nedlagt vissa grundläggande normer som var gemensamma för alla folk. Där fanns regler om skydd för liv och egendom och även vissa universella moraliska förpliktelser. Naturens lag var en negativ rätt och även om den endast var en svag avglans av Guds fullkomlighet var den bindande och allmängiltig – hos inget

64 folkslag var till exempel mord och stöld medgivet. Den borgerliga lagen, däremot, var den tillämpade, positiva rätten och den kunde utformas instrumentellt efter de enskilda samhällenas behov, så länge den inte bröt mot den naturliga lagens bud. På det här sättet stod den positiva rätten endast förmedlat men ändå definitivt i överensstämmelse med Guds behag, och därmed kunde religionen lämnas utanför samhällsförklaringarna. Denna separering av världsligt och religiöst tänkande är upplysningens kanske viktigaste bidrag till den europeiska idéhistorien och förändringen är avläsbar också i Sverige. På en mindre teoretisk nivå kan den ses i sådant som en ökad religiös tolerans. Religionen började betraktas som en privat angelägenhet och främmande trosutövare uppfattades inte längre som akuta hot mot samhällsordningen.

En viktig följdverkan av denna idémässiga omvandling var att ord som »lag« eller »demokrati« utvecklades från att ha varit relativt konkreta politiska begrepp till att bli uttryck för ideologiska principer.¹⁶ Det fanns vissa oförytterliga rättigheter som måste garanteras av de styrande oavsett statsform, och detta var ett positivt imperativ, inte en negativ rätt i form av privilegier. Laggivaren – oavsett om det var en autokrat eller en representativ församling – hade inte rätt att stifta lagar som bröt mot människans naturliga friheter. Genom sekulariseringen av statsrätten upphörde också religionen att vara en nödvändig förutsättning för samhällets stabilitet. Över huvud taget blev det möjligt att få en mer pragmatisk syn på politiken där exempelvis kontraktsläran inte behövde uppfattas bokstavligt.¹⁷ Därigenom uppstod också på det politiskt visionära planet en förändringspotential som tidigare saknats.

INNEHÅLL

Efter denna bakgrund är det dags att försöka klargöra några av de centrala elementen i den frihetstida radikalismen. Eftersom det inte var frågan om något antaget eller sammanhängande program går det naturligtvis inte att göra några exakta avgränsningar. Enligt min me-

ning bör dock merparten av de nedanstående komponenterna ingå och uppfattas som centrala. En del föreställningar började bli allmänt tankegoods och många samtida debattörer anknöt till ett eller ett par av de nedan nämnda inslagen utan att för den skull kunna karakteriseras som radikaler. Flera förslag kom att medföra reformer genomdrivna av de tre ofrälse stånden, och även inom adeln fanns många som måste betecknas som radikaler. Men gällande radikalismens egentliga utbredning och dess sociala förankring kan forskningen ännu inte presentera några färdiga svar. Nedanstående sex kriterier skall i första hand förstås idealtypiskt och möjligen kan de fungera som utgångspunkt för en receptionsanalys.

Den förmodligen viktigaste och mest grundläggande tanken inom radikalismen var att överheten, eller den lagskipande och verkställande makten, styrdes av folkviljan. I det tidigare statsrättsliga tänkandet, som byggde på växlande källor från Aristoteles till Luthers katekes, beskrevs samhället som en kropp som formades uppifrån. Huvudet utgjordes av konungen som symbolisk eller faktisk företrädare för överheten. Därunder fanns olika former av kollektiv som var statiska till karaktären och hade att lyda överheten och fullgöra skilda plikter allt efter kallelse. Överheten var av Gud och krävde villkorslös lydnad, helheten var viktigare än enskildheterna och all förändring hotade den samhälleliga ordningen. Under 1700-talets lopp ändrades denna föreställning och kom i praktiken att vändas upp och ned. Den protoliberala samhällssyn som utvecklades satte individen i främsta rummet. Om människan fick utveckla den färdighet hon själv bäst behärskade och därigenom gavs möjlighet att fritt arbeta för sin egen utveckling, skulle hela samhället gynnas. Som incitament till framåtskridande var moroten bättre än piskan. Egennyttan, som tidigare varit ett invektiv och ett hot, blev garantin för att människans frihet skulle gagna samhället. Eftersom det samlade folket därför bäst kände samhällets behov var det foljdriktigt att överheten skulle vara en verkställare av folkviljan. Ett tydligt uttryck för denna förändring är att begreppet *undersåte* mot seklets slut allmänt och nästan helt kom att ersättas av *medborgare* i den offentliga retoriken.

66 Den andra viktiga tanken inom radikalismen rörde medborgarskapets politiska dimension, eller tanken att alla medborgare var delaktiga i den lagstiftande makten. Att ständerna ensamma stiftade lagar hade utvecklats till att bli en av frihetstidens mest centrala föreställningar. Detta var dock långtifrån en modern föreställning om demokrati. För det första måste lagstiftningen av praktiska skäl utövas genom ombud. Däri är ingen skillnad mot moderna statsskick, men under 1700-talet var det – som bland annat märktes i principalatsstriden – fortfarande en öppen fråga vilken relation ombuden hade till valmanskåren. Här utvecklade många radikaler en mera positiv syn på huvudmännens inflytande. För det andra var medborgarskapet inte absolut, utan beroende av individens rättsliga status. Många av dessa skillnader reglerades av ståndsprivilegierna och till skillnad från medlemmar av övriga stånd föddes adelsmannen till lagstiftare i och med att alla adelssläkter hade garanterad representation. Radikalismen vände sig mot denna abnormitet.

Delvis sammanhängande med det ovanstående var den radikala ståndpunkt som kanske kom att diskuteras mest, nämligen uppfattningen att merit skulle gå före börd vid tillsättande av offentliga poster. Dessa diskussioner rev upp djupa sår, men detta till trots genomdrevs ett antal bestämmelser som öppnade ämbeten för ofrälse sökande. De flesta reformerna upphävdes emellertid efter Gustaf III:s statskupp och vi känner därför inte den fulla verkan de kunde ha fått.

Den meritokratiska ståndpunkten tangerade också medborgarskapets rättsliga dimension, eller frågan om privilegesystemets avskaffande. Utöver representation och tjänstetillträden reglerade privilegierna även ägande och rättskapacitet. Noga besett var det endast adeln som hade medfödda privilegier, och det var en rationell följd av den allmänna utjämningstendensen att dess företräden förr eller senare måste avskaffas. Den abstrakta princip som föreföll naturlig på papperet medförde dock många oförutsedda olägenheter när den skulle omsättas i praktik. Flertalet tycks därför ha förespråkat en negativrättslig lösning som skulle ge alla stånd enskilda privilegier. Endast ett mindretal talade för den positivrättsliga lösningen, att helt av-

skaffa privilegierna och göra alla fullständigt lika inför lagen. Vad som icke desto mindre förenade de flesta förslagsställare oavsett infallsvinkel var tanken om lika rättskapacitet för alla manliga medborgare. Bland annat bondeståndet ställde sig rentav bakom förslaget att ge kvinnor samma rättssubjektivitet som männen.¹⁸ Vad man avsåg var att alla medborgare skulle vara fria från personligt tvång och säkra till liv, egendom och näringsfång. Till detta kunde fogas närmare specifikationer om laga rannsaking, förbud mot tortyr och liknande.

En annan radikal tanke som stod i klar opposition till äldre synsätt var den framväxande liberala åsikten att staten skulle inkräkta så lite som möjligt på samhällslivet. Vanligen anslöt man till Montesquieus frihetsbegrepp: frihet är rätten att göra allt som lagarna tillåter.¹⁹ Tydligt uttryck fick denna norm i 1766 års tryckfrihetsreform, som kan jämföras med den sju år yngre motsvarigheten. Medan den förra följde grundsatsen att allt var tillåtet att trycka som inte uttryckligen var förbjudet, lyckades Gustaf III genom att bara ändra några få meningar och paragrafer vända principen så, att allt tryck kunde förbjudas som inte uttryckligen var tillåtet.

En föreställning som också kan knytas till radikalismen var att politiska partier och politiska diskussioner i varierande grad gick från att ses som något entydigt negativt, över till ett nödvändigt ont och slutligen till något i sig gott (jfr Michael F. Metcalfs bidrag i denna volym). Den konsensusboja som tidigare låst det politiska samtalet – framför allt genom att påläggas av den för tillfället härskande gruppen – började lättas.

Det fanns också en brytning mellan en radikal och en traditionell linje i utrikespolitiken, som dock inte närmare skall beröras här. I korthet kan den förra karakteriseras som mer borgerligt kapitalistisk och pacifistisk, i motsättning till en aristokratiskt-merkantilistisk och arealutvidgande krigisk eller aktivistisk politik. Detta kan i stort följas i de utrikepolitiska omläggningar som ägde rum i växlingarna mellan möss- och hattregeringar från 1765 och framåt.

Alla de ovanstående elementen kan återfinnas i de radikala diskussionerna mot frihetstidens slut. Frågan är om deras uppkomst berodde på interna eller externa faktorer. Var tankarna speciella för Sverige och beredde det svenska politiska systemet särskilt gynnsamma förutsättningar att förverkliga en radikal politik, eller var tankegodset helt och hållet inlånat från utlandet och idéerna verklighetsfrämmande mot bakgrund av tidens svenska politiska infrastruktur? Eller ligger sanningen någonstans däremellan?

Det är en okontroversiell, närmast trivial iakttagelse att de mest inflytelserika tänkarna – John Locke, Montesquieu, Rousseau med flera – var modelektyr i Europas bildade kretsar och att många av de centrala radikala föreställningarna kom att bli del av ett internationellt meningsutbyte. Att överheten skulle uttrycka eller avspegla folkviljan hade blivit en accepterad (teoretisk) föreställning i många stater. I Storbritannien med dess parlamentariska styre ingick den som tydlig komponent i ett nationellt mytkomplex. Mera överraskande, men talande för dess utbredning, är att tanken också återfanns i enväldigt styrda stater som Danmark. Där ansågs konungens främsta uppgift vara att värna freden, de borgerliga friheterna och den allmänna säkerheten. Oberoende av ståndstillhörighet var alla undersåtar i förhållande till konungamakten, och individens rättsskapacitet var därför teoretiskt oberoende av statsskicket. Det kunde därför utvecklas ett slags egalitär föreställning om att konungen var höjd över särintressen och tillgodosåg folkets väl. Även Johann Friedrich Struensees korta reformperiod i 1770-talets inledning upptog i mycket samma element som präglade den svenska radikalismen. Ändå var det skillnader mellan de båda länderna. Exempelvis tryckfriheten växte i Sverige fram konsekvent ur den politiska utvecklingen, medan den i Danmark infördes närmast utan förberedelser och i strid mot statsformens förhärskande principer. Den oinskränkta tryckfriheten avskaffades också redan av dess upphovsman och efter Struensees fall kom den endast att fortleva formellt och under arbiträr tillämpning.²⁰

Även de meritokratiska tankarna började bli allmänt utbredda, vilket framför allt hade sin grund i de sociala omvälvningar som ägde rum på de flesta håll i Europa. Om det tidigare i historien hade funnits en självklar samvarians mellan börd, inkomst, utbildningsnivå och politiskt inflytande så var detta inte längre fallet. Under 1700-talet fanns det rika borgare som kunde föra sig som aristokrater, välbeställda bönder som närmade sig lågadeln i jordinnehav, ofrälse officerare och ämbetsmän som umgicks i hovkretsar. Det hade uppstått en ny och irreversibel social dynamik och det var en allmän europeisk trend att dessa grupper, som vanligen saknade formaliserat politiskt inflytande, ställde krav på representation.

Utan ytterligare fördjupningar kan det obestridligt fastslås, att radikalismen vilade på allmän europeiskt idégodts liksom att stånds- och inkomstnivelleringen hade internationella motsvarigheter. Däremot vill jag hävda att den svenska konstitutionalismen gav möjligheter som var unika i det förrevolutionära Europa att utveckla de republikanska stämningar som var på modet.²¹ Det svenska parlamentsväsendet hade visat en förmåga att förnya sig och systemet var inte entydigt beroende av en samhällsklass. De radikala reformerna syftade till att öka denna flexibilitet än mer.

Grunderna för den svenska frihetstida konstitutionen har varit omdiskuterade, men måste framför allt ses som utvecklade ur en inhemsk tradition. Här ingick element från de medeltida landslagarna och 1634 års regeringsform med additamentet 1660. I de äldre rättskällorna rymdes förvisso en hel del romerskrättsligt inflytande, men det hade under 1700-talet blivit lika nationaliserat som kristendomen. Rättshistorikern Per Nilsén har lyft fram flera exempel på att såväl den vedertagna utländska terminologin som de statsrättsliga principer som reproducerats från antiken och framåt inte heller ansågs täcka de svenska tillämpningarna.²² Visst kom nya filosofiska grundsatser att påverka debatten under frihetstiden. De internationella statsrättsliga teorier som var i svang kom exempelvis att influera de diskussioner om konstitutionella förändringar som fördes i 1760-talets förenade deputationer, dock utan påtagliga resultat.²³ Dessförinnan hade man

70 läst de nya tankarna och i förekommande fall smickrat sig över att de stämde märkligt väl överens med kodifierad statsrätt i Sverige. Någon direkt påverkan hade det nya tankegodset emellertid inte utövat. Grundlagsfäderna av 1719 hade också bara i ringa grad tagit intryck av internationella idéer vid lagparagrafernas utformning.²⁴

För att sammanfatta: De kontraktstankar som fanns immanenta i de frihetstida fundamentallagarna återknöt i första hand till inhemsk konstitutionell tradition. Först i efterhand kom de att idémässigt rationaliseras i överensstämmelse med samtida statsrättsligt tankegods. De svenska reformivrarna anslöt till en allmän europeisk trend där de svenska förslagen ingalunda behöver ha varit de verbalt mest radikala. I gengäld torde det frihetstida svenska statssystemet ha erbjudit unikt goda möjligheter att genomföra flera av de förslag som stod på agendan.

Var då det frihetstida systemet så utvecklat och den politiska radikalismen så tongivande inom detta att fundamentala rättsliga förändringar verkligen stod för dörren? En kontrafaktisk prognos från läget vid 1770-talets ingång tycks kunna stödja ett sådant antagande. Dock måste en viktig poäng understrykas: När man bedömer radikalismens utbredning och diskussionernas verklighetsförankring skall de politiska förslagen framför allt betraktas som en kamp för medborgarnas lika rättskapacitet, inte som en kamp för utökad representation. Många forskare har uppmärksammat den retoriska radikalismen mot frihetstidens slut, men avfärdat den som skuggboxning eller ett spel för gallerierna; när verkliga beslut skulle fattas återgick alla, från adel till bönder, till traditionell intressebevakning.²⁵ I de bedömningarna har man inte klart separerat diskussionen om juridiska eller civila rättigheter från den om politisk representation. Dessa båda moment kan inte automatiskt sammanblandas och den förra hade avgjort mycket större djup. Iakttagelsen är helt i överensstämmelse med Thomas H. Marshalls klassiska teori, enligt vilken medborgarskapet utvecklats från civila över politiska och slutligen till sociala rättigheter.²⁶ En god möjlighet att bekräfta hypotesen här är att studera de yrkanden som förordade full rättssubjektivitet även åt kvinnor. I dessa

nämns ingenting om att samtidigt ge kvinnorna politisk representation och nästan utan prövning kan vi förutsätta att en sådan tanke saknade förespråkare.

Det har redan framhållits att representationen var beroende av status, och två statusförhållanden fortsatte att vara mer påtagliga än andra: kön och förmögenhet. En medborgare var närmast definitionsmässigt man. Kvinnor kunde – liksom i det korporativa tänkandet – endast ha förmedlad politisk representation genom sin make, far eller förmyndare.²⁷ Medborgarskapet var i mycket också en ekonomisk fråga eftersom det offentliga framför allt vägdes i ekonomiska termer. Det är betecknande att några få burskapsägande änkor under 1700-talet erhöll valrätt till borgarståndet och utgjorde omdiskuterade undantag från kvinnors politiska omyndighet. Det fanns ännu få sociala nyttigheter och de viktigaste offentliga verksamheterna – domstolar och krigsmakt – hade som grundläggande funktion att skydda olika former av ägande. Själva begreppet *stat* var från början en kameral term och att »ha del i staten« var fortfarande att förvalta en förmögenhet som kunde gagna det offentliga såväl som det privata. Ju större förmögenhet desto större intresse i det gemensamma, och rösträtten fortsatte in på 1900-talet att vara inkomstreglerad. Detta var emellertid inget självklart hinder för politiska reformer.

Diskussionen om privilegiernas avskaffande hade kommit långt i 1770-talets inledning. Hade de kunnat fortsätta ostört bara en liten tid torde man ha kunnat förvänta sig formerandet av ett verkligt radikalt parti med bas bland de ofrälse stånden. De krav som kunde få allmän uppslutning var privilegiernas avskaffande eller utvidgning intill betydelaselöshet. Eftersom dessa påverkade äganderätten, ämbetsställsättningar och representation skulle det öppna för meritokratiska värderingar. Därigenom skulle samhällets formella skrankor ha upphävts och även ståndsricksdagen i sig bli obsolet. Som en oförutsedd men logisk konsekvens torde därför följt tanken på en representationsreform. Några debattörer hade redan föreslagit ett tvåkammar-system, och de skulle säkerligen ha blivit flera. Däremot är det tveksamt om de sociala omvälvningarna eller de ofrälse gemensamma in-

72 tressen varit så starka, att de hade kunnat rubba de traditionella maktgrupper som hotades. Det vill säga, de grupper som redan besatt ekonomiskt eller socialt kapital (däribland ofrälse ståndspersoner) hade troligen kunnat få ökat politiskt inflytande jämte de gamla eliterna, medan egendomslösa och kvinnor fortsatt ställts utanför systemet. Det hade likväl inneburit en övergång från ett stånds- till ett klassamhälle, eller inget mindre än en borgerlig revolution.

Det politiska läget talar för att riksdagen 1771-72 *kunde* ha medfört verkligt radikala förändringar i riktning mot allmänna medborgerliga rättigheter och ett mera utvecklat parlamentariskt system. Emellertid är det ett historiskt faktum att den *inte* gjorde det. Även om frihetstidens fundamentallagar hade bred folklig legitimitet och fastän riksdagssystemet hade börjat uppnå en ny form av mognad, lyckades det Gustaf III att utan påtagligt motstånd omkullkasta konstitutionen. Vi kan utgå från att det fanns försvarare av det frihetstida systemet som tog det för säkrast att hålla inne med sin kritik av statsvälvningen. Vi vet också att många med övertygelse välkomnade kuppen och verkligen såg Gustaf III som rikets frälsare. Slutligen är det också ett faktum att Gustaf III inför eftervärlden fått äran av en rad framsynta reformer som innebar antingen återinförandet av förordningar som han upphävt efter statsvälvningen, eller återuppväckandet av förslag från partitidevarvets dagar. Antingen konungen nu ledde utvecklingen, godvilligt släpades med av den eller tvingades acceptera den var det sociala krafter i rörelse som i längden inte gick att stå emot.

33. *Owäldug Pröfning Af Några Puncter Ut i En obekant Autors Urskilning och Anmärkningar, Öfwer Betydeliga allmänna Skrifter*, tillskriven J.F. Kryger (Stockholm, 1767), s. 11; *Utdrag af et Bref...* (se not 21), onummerade sidor.
34. *Sanning och Natur* (se not 18), s. 86.
35. *Bref Til Auctoren...*, s. 10.
36. *Åskådaren* (Stockholm, 1771), nr 1, s. 2.

JONAS NORDIN
Frihetstidens radikalism

Ursprungligen var denna artikel endast några stolpar på ett papper och för möjligheten att utveckla dem till en sammanhållen text har jag att tacka STINT, Stiftelsen för internationalisering av högre utbildning och forskning, som finansierat en ettårig forskningsvistelse vid Köpenhamns universitet.

1. R.R. Palmer, *The age of the democratic revolution. A political history of Europe and America, 1760–1800*, 1–2 (Princeton 1959–64).
2. En särskild utredning av frihetstidens diskussioner om medborgerliga rättigheter med talrika empiriska exempel finns i min doktorsavhandling: Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormakstid till slutet av frihetstiden* (Eslöv 2000), kap. 6 »Det borgerliga samhället och patriotismen». I det följande inskränks hänvisningarna huvudsakligen till arbeten som inte omnämnts där.
3. Fredrik Lagerroth, »Positiv rätt eller naturrätt? Ett statsrättsligt dilemma från svenskt 1700-tal», *Scandia. Tidskrift för historisk forskning* 33 (1967), s. 272.

4. Stig Boberg, *Gustav III och tryckfriheten 1774–1787* (Göteborg 1951), s. 140 ff.
5. Bo Hammarlund, *Politik utan partier. Studier i Sveriges politiska liv 1726–1727* (Stockholm 1985), s. 216 f.
6. Lennart Thanner, *Revolutionen i Sverige efter Karl XII:s död. Den inrepolitiska maktkampen under tidigare delen av Ulrika Eleonora d.y:s regering* (Uppsala 1953), s. 343; Gunnar Artéus, *Krigsmakt och samhälle i frihetstidens Sverige* (Stockholm 1982), s. 35 ff.
7. Lennart Linnarsson, *Riksrådens licentiering. En studie i frihetstidens parlamentarism* (Uppsala 1943), s. 12–22.
8. Linnarsson 1943, s. 23–41; Lagerroth 1967, s. 272 f., 291.
9. Hugo Valentin, *Frihetstidens riddarhus. Några bidrag till dess karakteristik* (Stockholm 1915), s. 81, 87 ff., 94 f.
10. Carl Gustaf Malmström, *Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statsbvälfningen 1772*, IV (Stockholm 1899), s. 233 ff.
11. Memorialet tryckt i *Sveriges ridderskaps och adels riksdags-protokoll från och med år 1719*, XIX:1. 1755–1756 (Stockholm 1923), s. 119–142.
12. Karl-Elof Rudelius, »Författningsfrågan i de förenade deputationerna 1769», *Statsvetenskaplig tidskrift* 38 (1935), s. 360 f.; Lagerroth 1967, s. 292 f.
13. Michael F. Metcalf, »Swedish attitudes toward party 1755–1772. Unmitigated evil, necessary evil in free states or constructive force?», *The Consortium on revolutionary Europe 1750–1850. Proceedings* 1982 XI, ed. Warren F. Spencer (Athens, GA. 1983).
14. Nordin 2000, s. 390–418; Hugo Valentin, »Det sociala momentet i historieskrivningen om 1772 års statsbvälvning», *Scandia* 14 (1941); Stig Hallesvik, »Partimötsättningarna vid

- 1771–72 års riksdag som bakgrund till Gustav III:s statskupp», *Statsvetenskaplig tidskrift* 65 (1962). Birger Sallnäs har nedtonat de sociala motsättningarnas betydelse och beskriver statsvälvningen som en ren militärkupp; dens., »Det ofrälse inslaget i 1772 års revolution», *Historisk tidskrift* 74 (1954). Även Gunnar Artéus betonar militärens betydelse, men utan att nedvärdera det sociala momentet; dens. 1982, s. 352–362.
15. Boberg 1951, s. 142, 226.
16. *Demokrati* var ett begrepp som användes i en rad skiftande bemärkelser under 1700-talet. Vanligast var den aristoteliska användningen där det beskrev en särskild sorts styrelseform med ett urval aktiva medborgare, men där friheter och rättigheter i sig inte hade mer garanterat skydd än i t.ex. en *monarki* eller en *aristokrati*. I en mer slagordsmässig tillämpning användes *demokrati* som synonymt med *anarki*. Mot slutet av seklet kan man emellertid se en användning mera överensstämmande med den moderna, som – fastän fortfarande opreciserad – brukar avse både en styrelseform och vissa garanterade medborgarliga rättigheter. Det är denna senare form som är mest tillämplig i detta sammanhang. Se t.ex. Tessin och tessiniana. *Biographie med anecdotes och reflexioner, samlade utur framlidne riks-rådet m.m. grefve C.G. Tessins egenhändiga manuskript* (Stockholm 1819), s. 414.
17. Rudelius 1935, s. 342 ff.
18. Se *Borgmästarens och riksdagsfullmäktigens ifrån Lovisa stad, herr And. Keppleri memorial, rörande privilegier för borgare och bonde-stånden* (Stockholm 1770), § 3, och *Project til bonde-ståndets privilegier, vid riksdagen 1771* (Stockholm 1771), § 2, omtryckt i *Bondeståndets riksdagsprotokoll*, 12 (Stockholm 1978), s. 592–603.
19. Montesquieu, *De l'esprit des loix* (1748), XI:3.
20. Harald Jørgensen, *Trykkefrihedsspørgsmaalet i Danmark 1799–1848. Et bidrag til en karakteristik af den danske enevælde i Fredrik VI's och Christian VIII's tid* (Köpenhamn 1944), s. 15–31.
21. Om republikanism, jfr Jean-Jacques Rousseau, *Du contract social; ou, Principes du droit politique* (1762), II:6; Fredrik Lagerroth, *Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia* (Stockholm 1915), s. 403–417.
22. Per Nilsén, *Att »stoppa munnen till på bespottare». Den akademiska undervisningen i svensk statsrätt under frihetstiden* (Lund 2001), s. 113 f., 251 f., 255, 323, 334.
23. Rudelius 1935.
24. Frågan är omtvistad, jfr Simon Johannes Boëthius, »Några anmärkningar om uppkomsten och karaktären af Frihetstidens författning», *Historisk tidskrift* 11 (1891), s. 256 ff.; Erland Hjärne, *Från vasatiden till frihetstiden. Några drag ur den svenska konstitutionalismens historia* (Stockholm 1929), s. 122–133; Thanner 1953, s. 47 ff., 56 f., 198, 206 f., 211, 214 ff.; Rolf Karlbohm, »Mytbildningar kring tillkomsten av 1719 års regeringsform», *Scandia* 35 (1969).
25. Se t.ex. Michael Roberts, *Frihetstiden. Sverige 1719–1772* (Stockholm 1995), s. 288–292, orig. *The Age of Liberty. Sweden 1719–1772* (Cambridge 1986), s. 207–210.
26. T.H. Marshall, »Citizenship and Social Class», i dens., *Sociology at the crossroads and other essays* (London 1963), s. 74.

27. Jfr Martin Wottle, *Det lilla ägandet. Korporativ formering och sociala reformer inom Stockholms minuthandel 1720–1810* (Stockholm 2000), kap. 8; Christina Florin & Lars Kvarnström, (red.), *Kvinnor på gränsen till medborgarskap. Genus, politik och offentlighet 1800–1950* (Stockholm 2000), särsk. redaktörernas inledning; Ann Öhrberg, *Vittra fruntimmer. Författarroll och retorik hos frihetstidens kvinnliga författare* (Uppsala 2001), s. 37–41.

PASI IHALAINEN

Lutherska drag i den svenska politiska kulturen i slutet av frihetstiden

1. T.ex. Michael Roberts, *Swedish and English Parliamentarism in the Eighteenth Century* (Belfast 1973), Michael F. Metcalf, »Frihetstidens riksdag (1719–1772)«, i Herman Schück, Göran Rystad, Michael F. Metcalf, Sten Carlsson och Nils Stjernqvist, *Riksdagen genom tiderna* (Stockholm 1985), s. 117, 131, 157–158, Thomas von Vegesack, *Smak för frihet. Opinionsbildningen i Sverige 1755–1830* (Stockholm 1995), s. 47. Jag tackar professor Petri Karonen, professor Toivo Nygård och fil.lic. Henrika Tändefelt för otaliga värdefulla kommentarer till tidigare versioner av min artikel. Mitt forskningsprojekt finansieras av Finlands Akademi.
2. Jfr Tore Frängsmyr, *Svensk idéhistoria. Bildning och vetenskap under tusen år I. 1000–1809* (Stockholm 2000), s. 185, 282, Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria. Frihetstiden* (Stockholm 1978), s. 502, 532–533, se även Metcalf 1985, s. 125–126.
3. Martin Melkersson, *Staten, ordningen och friheten. En studie av den styrande*

elitens syn på statens roll mellan stormaktstiden och 1800-talet (Uppsala 1997), s. 24.

4. Pasi Ihalainen, »Vapaasyntyisten brittien protestanttinen kansakunta. Englantilainen ja brittiläinen identiteetti uuden ajan alussa«, i *Britannia. Saari-valtakunnan Eurooppa-subteiden historia*, red. Pasi Ihalainen (Jyväskylä 2002), s. 73–109; »Retoriikka ja tahaton semanttinen muutos politiikkaa käsitteellistettäessä. Esimerkkigenrenä poliittiset saarnat 1700-luvun Englannista«, i *Dialogus. Historian taito*, red. Meri Heinonen et al. (Åbo, 2002), s. 304–322.
5. Pasi Ihalainen, »Varhaismodernien kansallisten identiteettien historiaa kansallisesta ja vertailevasta näkökulmasta«, *Historiallinen Aikakauskirja* 3/2001, s. 402–417. Många av de tryckta predikningar som förvaras i Kungliga biblioteket har skurits upp inför detta forskningsarbete, m.a.o. har de inte lästs på 230–280 år.
6. Nils Ekedahl, *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokont* (Södertälje 1999) och »'Guds och Swea barn.' Religion och nationell identitet i 1700-talets Sverige«, *Nationalism och nationell identitet i 1700-talets Sverige*, red. Åsa Karlsson & Bo Lindberg, *Opuscula Historica Upsaliensia* 27 (Uppsala 2002). Det finska predikomaterialet har utnyttjats av Esko Laine i doktorsavhandlingen *Yksimieli-syys – sota – pietismi. Tutkimuksia suomalaisesta papistosta ja yhteiskunnasta kolmikymmenvuotisesta sodasta pikkuviibaa* (Helsinki 1996). Också Jonas Nordin har i viss mån beaktat den religiösa kontextens betydelse för utformningen av den nationella identiteten i verket *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och*

Redaktion

MARIE-CHRISTINE SKUNCKE

HENRIKA TANDEFELT

RIKSDAG,
KAFFEHUS
och PREDIKSTOL

Frihetstidens politiska kultur

1766–1772

ATLANTIS, STOCKHOLM

SVENSKA LITTERATURSÄLLSKAPET I FINLAND, HELSINGFORS

*Denna bok är nr 649 i serien Skrifter utgivna
av Svenska litteratursällskapet i Finland
och utges gemensamt av Svenska litteratursällskapet i Finland
och Bokförlaget Atlantis.*

Tryckt med bidrag från Vetenskapsrådet.

*Utgiven med stöd av **Ingrid**, Margit och Henrik Höijers donationsfond
inom Svenska litteratursällskapet i Finland.*

*Expertkommittén för översättning av finsk facklitteratur till svenska
har bekostat översättningen av
Pasi Ihalainens och Jouko Nurmiainens artiklar.*

Atlantis, Stockholm

© Respektive författare 2003

© Bokförlaget Atlantis AB 2003

© Svenska litteratursällskapet i Finland 2003

Omslag & grafisk form: Christer Jonson

*Omslagsbild: Pamfletter från tryckfrihetsåren,
bl.a. [Daniel Helsingius], En Ofrälse-Mans Reflexioner, 1771*

FOTO: UUB.

Tryck: Daleke Grafiska AB, Malmö 2003

ISBN 91-7486-771-7 (Sverige)

ISBN 951-583-090-7 (Finland)

ISSN 0039-6842 (Skrifter utgivna av

Svenska litteratursällskapet i Finland)

www.atlantisbok.se

www.sls.fi